

تحلیل هیدروپلیتیک ایران و کشورهای همسایه (مطالعه موردی کشورهای عراق، ترکیه، جمهوری آذربایجان، نخجوان و ارمنستان)

اسدالله حیدری^۱

چکیده

امروزه حاکمیت و مدیریت بر منابع آبی، علی‌الخصوص منابع آبی مشترک بین کشورها در ارتباط با برنامه‌های توسعه آنها و یا بکارگیری آن در سایر بخش‌ها، مورد توجه ژئوپلیتیست‌ها، سیاست‌گذاران و بازیگران منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای قرار دارد. ماهیت سیال آب حل مسائل پیرامون آن را در بین واحدهای سیاسی از جمله دولت‌ها را بسیار دشوار، پیچیده و چند بعدی نموده است بر همین اساس، با توجه به پیچیدگی هیدروپلیتیک ایران و کشورهای همسایه چهار فرضیه طرح و به روش‌های علی، تاریخی و توصیفی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفتند و در نهایت، هر کدام از فرضیه‌ها در مورد کشورهای مورد مطالعه به صورت مجزا مورد بررسی قرار گرفته، سپس نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهاد گردید.

نتایج این طرح پژوهشی نشان داد، در هیدروپلیتیک ایران و کشورهای همسایه به دلیل پیچیدگی شرایط کشورها، تعدد عوامل تأثیرگذار در هیدروپلیتیک، شرایط خاص هر کدام از کشورها و نیز شرایط خاص در هر کدام از منابع آبی نمی‌توان از شیوه واحدی برای پیگیری مسائل منابع آبی مشترک استفاده کرد و لذا به تعداد منابع آبی مشترک، راه‌حل تدبیر شده نیاز هست.

کلیدواژگان: هیدروپلیتیک، کشورهای همسایه، ایران، آب و توافقنامه.

---

۱. مربی، گروه جغرافیا، دانشگاه پیام‌نور، جمهوری اسلامی ایران

مقدمه

حاکمیت بر منابع آبی یکی از موضوعات ژئوپلیتیکی و در کانون توجه هیدروپلیتیک قرار دارد. با آنکه حل مسائل آن بین واحدهای سیاسی به دلیل ماهیت سیال آب دشوار است ولی توجه به ویژگیهای ژئوپلیتیک و هیدروپلیتیک کشورها سبب می‌شود که سیاستمداران به نقاط قوت و ضعف خود آگاهی یابند و در اتخاذ راهبردهای سیاسی و بین‌المللی از واقع‌بینی لازم برخوردار شوند، اهداف و منافع خود را متناسب با ظرفیت بالفعل و بالقوه خود تعقیب نمایند. ایران در مرزها و حوضه‌های آبی مشترک خود با بیشتر همسایگان در زمینه آب مسئله دارد و تا زمانی که برحسب ظرفیت بالفعل و بالقوه توان مدیریتی کشور، ابعاد متعدد این مسئله هیدروپلیتیکی را روشن و در قالب تفاهم نامه‌های الزام‌آور یا به طرق دیگر حل و فصل نشود احتمال تنش یا زمینه‌سازی برای تنش دور از انتظار نخواهد بود.

مبانی نظری، بیان مسئله و مراحل کار

در هیدروپلیتیک نظریه‌هایی همچون نظریه کمبود آب با برداشتهای متفاوت امنیتی، اقتصادی، حقوقی و تکنولوژیکی، نظریه دولتهای آبی، وجه تولید آسیایی، نظریه زیست محیطی و نظریه ضرورت (نیاز) هیدرولیک مطرح است (حافظنیا، ۱۳۸۱: ۲۱۸). علاوه بر نظریه‌های مذکور نظریه‌ها، دکترین‌ها و اصل‌هایی مطرح است که کشورها بر اساس شرایط هیدروپلیتیکی شان بر یکی از آنها تأکید دارند که از آن جمله عبارتند از: اصل حاکمیت سرزمین مطلق، اصل تمامیت ارضی مطلق آب، اصل مالکیت جمعی و مشاع آب، اصل حاکمیت سرزمینی و تمامیت ارضی محدود، دکترین حق تقدم، دکترین حقوق دول ساحلی، دکترین حاکمیت غیر محدود و دکترین رعایت منافع سایر دول ساحلی (Guillermo; 1989: 167-171).

امروزه نمی‌توان هیدروپلیتیک دو کشور را مورد بررسی قرار داد ولی عوامل تأثیرگذار در آن، تعیین نوع و میزان تأثیرگذاری آنها خصوصاً مسائل سیاسی، طبیعی، فرهنگی و ایدئولوژیک را نادیده انگاشت و در مجموعه درهم تنیده ندید. به همین لحاظ در هیدروپلیتیک ایران با کشورهای مورد مطالعه جنبه‌هایی از موارد ذیل به‌طور اجمالی بررسی و تحلیل شدند:

۱. وضعیت و شرایط طبیعی، اقتصادی، اجتماعی - فرهنگی و سیاسی؛ ۲. اشتراکات و زمینه‌های همکاری که به نحوی در همکاریهای آبی مؤثرند؛ ۳. بسترها و عوامل زمینه‌ساز

تنش؛ ۴. مسائل پیش روی کشورهای همسایه در ابعاد داخلی و بین‌المللی؛ ۵. نقاط قوت و توانایی‌های کشورهای همسایه در ارتباط با ایران؛ ۶. رودخانه‌ها و یا هر نوع منابع آب شیرین مشترک؛ ۷. موافقتنامه‌ها، قراردادها و پروتکل‌های آبی و یا همکاری‌های آبی؛ ۸. زمینه‌های بروز تنش آبی و ۹. راه‌های تقویت اقتدار جمهوری اسلامی ایران.

روش تحقیق و گردآوری اطلاعات

در این پژوهش از روش‌های تحقیق: ۱. روش توصیفی، ۲. روش تاریخی و ۳. روش علی از نوع پس‌رویدادی و از روش‌های جمع‌آوری اطلاعات: ۱. روش مشاهده‌ای، ۲. روش استقرایی و ۳. روش دلفی استفاده شده است.

فرضیه‌های پژوهش

فرضیات تحقیق بر اساس محورهای اساسی تحقیق شکل گرفته‌اند که عبارتند از: **فرضیه اول**؛ بین عوامل مشترک و عوامل تنش‌زا با شکل‌گیری همکاری و یا عدم همکاری در روابط ایران و همسایگان رابطه معنی‌دار و مستقیمی وجود دارد. **فرضیه دوم**؛ حضور و دخالت کشورهای خارجی در مسائل و سیاست‌های آبی کشورهای همسایه بر پیچیدگی مسائل هیدروپلیتیک ایران و همسایگان افزوده است. **فرضیه سوم**؛ تعداد قراردادها، موافقت‌نامه‌ها، پروتکل‌ها و صورت جلسات بین ایران و کشورهای همسایه رابطه مستقیمی با حل مسائل هیدروپلیتیکی بین دو کشور دارد. **فرضیه چهارم**؛ بالا دستی کشوری در حوزه‌های آبی مشترک، در تقویت موقعیت برتر آن کشور در ارتباط با کشورهای پایین دستی تأثیر سوء می‌گذارد.

بررسی اجمالی عوامل مؤثر در هیدروپلیتیک ایران و همسایگان

۱. بررسی اجمالی وضعیت طبیعی، اقتصادی، سیاسی و اجتماعی کشورهای مورد مطالعه عراق؛ این کشور به طور سنتی به هلال خصیب معروف است (نامی، محمدپور؛ ۱۳۸۷: ۳) و متوسط بارش سالانه آن ۸۰۰ میلیمتر و حجم بارش سالانه در عراق ۱۰۰ میلیارد مترمکعب است. از این مقدار سالانه حدود ۹/۷ میلیارد مترمکعب از ایران به آن کشور سرازیر می‌شود.

پیش‌بینی می‌شود نیاز آبی بخش کشاورزی این کشور تا سال ۲۰۳۰ حداکثر به حدود ۷۵ میلیارد مترمکعب بالغ گردد.

به‌طور کلی جنگ با ایران و جنگ‌های اول و دوم خلیج فارس و به دنبال آن تحریم‌های بین‌المللی و اشغال عراق توسط آمریکا و کشورهای غربی ضربات سختی بود که بر پیکر اقتصاد عراق وارد شد (یوسفی؛ ۱۳۸۴: ۷۴). ولی اکنون عراق توانسته در مسیر توسعه گام بردارد و اکنون جزو سه کشور اول صادرکننده نفت در منطقه خلیج فارس و از نظر ذخایر نفتی نیز سومین کشور جهان محسوب می‌شود.

ولی هنوز از نظر توسعه و وضعیت بهداشتی در رده‌های پایین جهانی قرار دارد و از نظر سیاسی - اجتماعی هنوز نشانه‌های قوی ثبات در آن کشور دیده نمی‌شود (شرابی؛ ص ۱۴۹).

ترکیه؛ این کشور با حدود ۷۰۰ کیلومتر بارندگی به جهت تسلط بر سر شاخه رودخانه‌های مهم منطقه از جمله دجله و فرات و ارس در موقعیت بالا دستی قرار دارد. (www.wmo.com)

اقتصاد پویای ترکیه بر پایه صنایع مدرن، تجارت، کشاورزی و توریسم استوار است و این کشور در سال ۱۹۹۷ به عنوان یکی از ۱۰ کشور بزرگ در حال رشد معرفی شد. (وزارت بازرگانی، بولتن شماره ۷۸۸- ل ل ۴۶۷). از نظر سیاسی دارای چنان موقعیتی است که در تمام نظریه‌های ژئوپلیتیکی و ژئواستراتژیکی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است (اخباری؛ ۱۳۸۴: ۸۰).

روابط سیاسی و نقش‌آفرینی این کشور در ارتباط با همسایگان تابعی از میزان قدرت و نفوذ نظامیان و احزاب در امور کشور است و هرگاه نظامیان قدرت بیشتری یافته‌اند در منازعات منطقه‌ای و در روابط این کشور با همسایگانش نقش منفی ایفاء نموده‌اند و برعکس (کاکایی؛ ۱۳۷۶: ۶۶).

جمهوری آذربایجان؛ ذخایر سالانه آب رودخانه‌های این کشور ۳۱ میلیارد مترمکعب است و جمعاً ۲۱ رودخانه با بیش از ۱۰۰ کیلومتر دارد.

این کشور پس از استقلال، در مقایسه با جمهوری‌های تازه استقلال یافته پیرامون خود در اثر بهره‌برداریها از منابع هیدروکربنی و سرمایه‌گذاری، توسعه بیشتری پیدا کرده است و در مرحله گذار از اقتصاد متمرکز کمونیستی به اقتصاد بازار است و از نظر ارتباطی در تنگنای وابستگی به همسایگانش قرار دارد.

آذربایجان در منطقه حایل بین دو قلمرو آسیایی و اروپایی قرار گرفته و به همین دلیل در حوزه کشش و رقابت آنها قرار دارد و تجلی ترکیب دوگانه فرهنگی بوده و حضور رقابت‌آمیز قدرتهای دوگانه مهم منطقه‌ای و جهانی وابسته به دو قلمرو مزبور در آن مشاهده می‌شود و در نتیجه سیاست خارجی ناپایدار دارد و از طرفی هم بخشی از قلمرو جغرافیایی دنیای اسلام که در حاشیه شمالی آن قرار دارد.

جمهوری خودمختار نخجوان؛ این جمهوری در سال ۱۹۲۴ تشکیل شده که مساحت آن ۵۵۰۰ کیلومترمربع است. مردم آن همگی مسلمان و شیعه مذهبند. نخجوان در ترکیب جمهوری آذربایجان است و در خصوص سیاست خارجی و دفاعی تابع باکو بوده و در سایر موارد مستقل عمل می‌کند.

متوسط بارندگی نخجوان حدود ۵۰۰ میلیمتر است (امیر احمدیان؛ ۱۳۷۶: ۷۵).

جمهوری ارمنستان؛ بارندگی سالانه ارمنستان ۳۰۰ تا ۸۰۰ میلیمتر است. این کشور از نظر ساختار سیاسی فضا یک واحد برونگان به نام «قره باغ» دارد که جمعیت آن را آرامنه تشکیل می‌دهد و به علت اختلافات ریشه‌ای با همسایگان شرقی، شمالی و غربی، توجه خاصی به ایران داشته است. این جمهوری با ایران ۲۴ کیلومتر مرز مشترک دارد (کریمی‌پور؛ ۱۳۷۹: ۱۰۷).

۲. اشتراکات، زمینه‌های تنش، نقاط قوت و ضعف کشورهای مورد مطالعه در ارتباط با ایران

جدول ۱: اشتراکات، زمینه‌های تنش، نقاط قوت و ضعف کشورهای همسایه در رابطه با ایران^۱

عناوین	عراق	ترکیه	جمهوری آذربایجان و نخجوان	جمهوری ارمنستان
اشتراکات	وجود ۱۶۰۹ کیلومتر مرز مشترک شیعیان ساکن در دو کشور، عتبات عالیات و حوزه‌های علمیه اقلیت کرد توریسم مذهبی و مراودات فرهنگی تشکیل دفتر CBC فاجعه تالاب هورالعظیم حاکمیت حکومت شیعی	جایگاه ترکیه در سیاست خارجی ج.ا.ا. فضای سرزمینی ایران-ترکیه و مکمل یکدیگر بودن حادثه ۱۱ سپتامبر مسائل ترانزیتی عراق روابط اقتصادی و اقتصاد مرزی انرژی	اکثریت شیعی در دو کشور فرهنگ و نهادهای سازنده هویت ملی آذربایجان کمک به تمامیت ارضی آذربایجان همکاریهای مرزی انرژی دسترسی به آبهای آزاد از طریق ایران	حوزه آبریز رودخانه ارس همکاریهای ترانزیتی و انرژی همکاریهای سیاسی
زمینه‌های تنش	مرز آبی اروندرود اعراب خوزستان نام خلیج فارس، رقابت و رهبری آن زائران ایرانی در عراق مسئله کردها دخالت کشورهای مخالف ایران در امور عراق مثل عربستان، مصر، اسرائیل، انگلیس، آمریکا و... ساختار حکومتی عراق اجرا نکردن قطعنامه ۵۹۸ سیاست‌های نفتی نصب نشده میله‌های مرزی	مسئله پان ترکیسم خط لوله باکو-جیحان آمریکا؛ نگاه راهبردی آمریکا به ترکیه و همسویی ترکیها با آمریکا مکاری استراتژیک بارژیم صهیونیستی رقابت و تنش در آسیای مرکزی و قفقاز اقلیت شیعه محمل کشورهای غربی بودن	روابط ایران با روسیه و ارمنستان ماهیت رهبری وقت آذربایجان پان ترکیسم پایگاه راداری قبله بیگانه نمایی حقیقه رود ارس و تغییر مسیر آن وضعیت حقوقی دریای خزر حضور و نفوذ رژیم صهیونیستی	ارمنستان بزرگ جنگ آذربایجان و ارمنستان اقلیت ارمنی ایران تهدیدهای روسیه از طریق ارمنستان حوزه آبریز رودخانه ارس
مسائل پیشرو (نقاط ضعف)	فقدان هویت ملی و ضعف انسجام داخلی نظام سیاسی عراق چشم انداز تاریک وحدت ملی عراق موقعیت پایین دستی عراق در رودخانه مشترک اختلاف شیعیان و اهل تسنن گرایش گریز از مرکز در کردها بافت قبیله ای دنباله‌های جمعیتی عراق در آن سوی مرزهای سیاسی شرایط نامساعد از لحاظ دریایی	روابط پرتنش ترکیه و همسایگانش بلا تکلیفی و آسیب پذیری ناشی از آن	تفاوت در سطح توسعه یافتگی ساختار سیاسی فضا نزوای جغرافیایی سیاسی آذربایجان روابط شکننده آذربایجان-ارمنستان موزائیک اقوام نایبوستگی سرزمینی و تقص تمامیت ارضی آن از طرف ارمنستان دسترسی نداشتن به آبهای آزاد تهدید روسیه و فعالیت اسلامگرایان و ایران	ساختار سیاسی فضا اختلاف با همسایگان شرقی و غربی تنگناهای ترانزیتی و ارتباطی تهدید از ناحیه آذربایجان و ترکیه
نقاط قوت	موقعیت گذرگاهی دارنده رتبه سوم ذخایر مواد هیدروکربنی جهان مازاد آب و موقعیت ژئواکونومیکی	رهبری اقتصادی منطقه کنترل سرچشمه دجله، فرات و ارس معبور اصلی ورود انرژی به اروپا	ذخایر مواد هیدروکربنی موقعیت استراتژیک	مسیر ترانزیت انرژی به اروپا باعنوان جایگزین مسیر ترکیه نزدیکی به روسیه

۱. به دلیل به هم ریختگی جدول، منابع مطالب جدول یکجا و در فهرست منابع و مأخذ آورده خواهد شد.

۳. منابع مشترک آب ایران با کشورهای مورد مطالعه

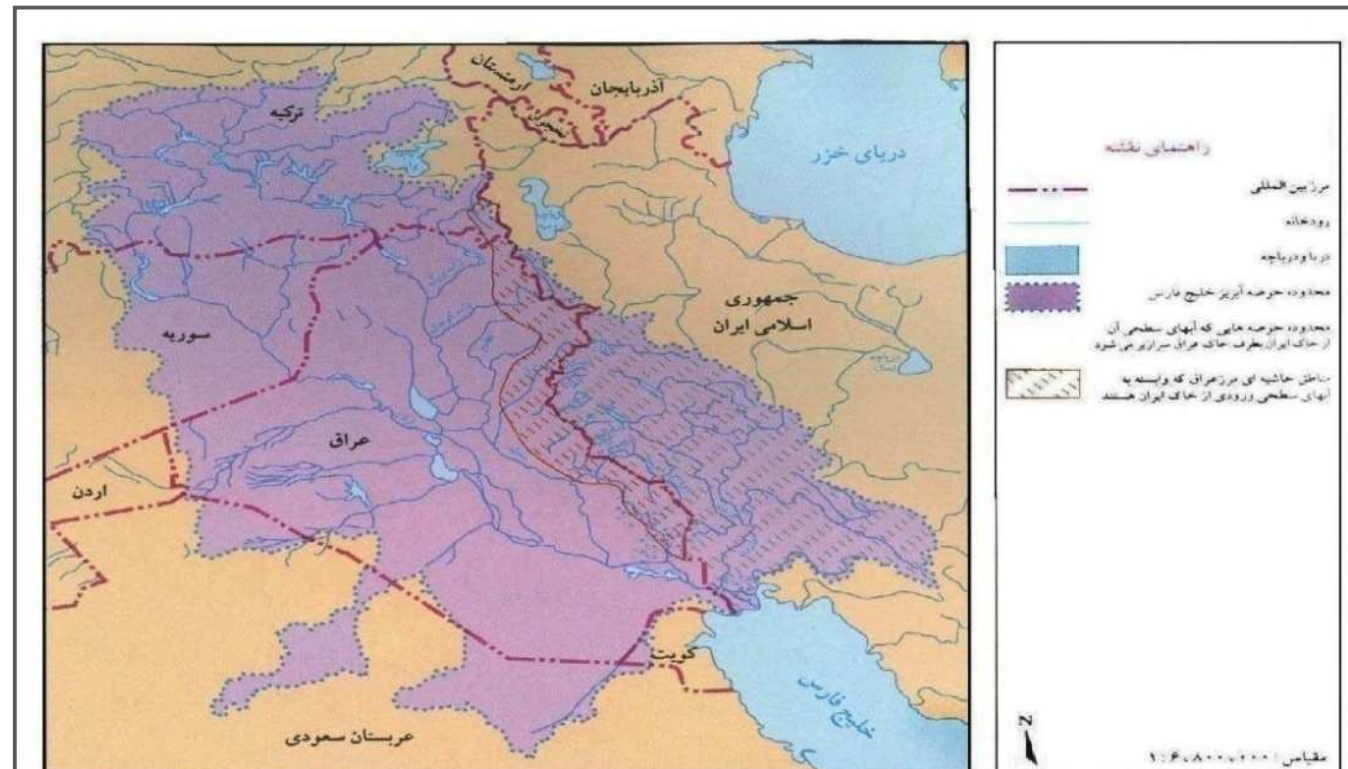
منابع آبی مشترک بسیار متعددی هم از نظر تعداد و هم از نظر درجه اهمیت بین ایران و کشورهای همسایه شامل رودخانه‌های بزرگ و کوچک، انهار، جویبارها، دریاچه‌ها، هورها و نیز آبراهدهای مهم بین‌المللی وجود دارد که از عوامل کلیدی و مؤثر در تحلیل‌های هیدروپلیتیک و ژئوپلیتیک محسوب می‌شوند که بررسی همه آنها در قالب یک مقاله امکان‌پذیر نیست و لذا به طور خلاصه و در قالب جدول ذیل بدانها پرداخته می‌شود.

جدول ۲: منابع مشترک آبی ایران و کشورهای مورد مطالعه

ردیف	کشور	تعداد رودخانه‌های مهمی که از ایران به آن کشور جاری می‌شود.	تعداد رودخانه‌های مهمی که از کشور همسایه به سمت ایران در جریان است.	تعداد رودهای متوالی	تعداد رودهای محاذی	طول مرز مشترک به km	تعداد رودخانه‌هایی که سهم طرفین مشخص شده و تفاهمنامه وجود دارد.	نام مهمترین رودخانه یا منابع آبی مشترک
۱۱۱	۲	۲۲	۰	۸۷	تعداد	۱۱۵۹	۲۱	اروند رود، هورالعظیم، رودخانه‌های دویج، الوند، سیروان، زاب کوچک، گاوی رود، کرخه
۲۹	-	۱۶	۱۰	۳	طول به km	۴۹۹	۲	قطور چای، قره سو، ساری سود و نازلوچای
۷۵	-	۳۸	۹	۲۸	طول مرز مشترک به km	۱۱۲۲۵	۱	ارس، ارباچای، کورا و قطورچای
۳۶	۲	۱	۱	۳۲	طول مرز مشترک به km	۱۱۶	؟	آستارا چای و بالهارود
km۲۴۸۸	۱۱۶	۱۱۵۰	۶۳	۱۱۵۹	طول مرز مشترک به km	۴۹۹	۲۱	اروند رود، هورالعظیم، رودخانه‌های دویج، الوند، سیروان، زاب کوچک، گاوی رود، کرخه
km۱۲۲۵	۸۵	۶۳۲	۱۰	۴۹۹	طول مرز مشترک به km	۱۱۲۲۵	۱	ارس، ارباچای، کورا و قطورچای
۲۴	؟	۱	۲	۲۱	تعداد رودخانه‌هایی که سهم طرفین مشخص شده و تفاهمنامه وجود دارد.	۲۱	۲	قطور چای، قره سو، ساری سود و نازلوچای
					نام مهمترین رودخانه یا منابع آبی مشترک			اروند رود، هورالعظیم، رودخانه‌های دویج، الوند، سیروان، زاب کوچک، گاوی رود، کرخه

اطلاعات مربوط به طول برخی از رودخانه‌های محاذی در دست نبوده و طول رودخانه‌های محاذی و مرز مشترک بیشتر از آنچه بدست آمده است، اطلاعاتی در دست نیست. عراق؛ مسائل پیرامون آبهای مشترک بین ایران و عراق بسیار زیاد بوده و به نظر می‌رسد تا زمانی که مسائل پیرامون اروند رود حل نشده باشد و عراق بر اساس قرارداد ۱۹۷۵ الجزایر مفاد مورد توافق در آن قرارداد را رعایت نکرده باشد صحبت از دیگر منابع مشترک آبی بی‌فایده است و

ایران باید منابع آبی خود را در سرتاسر مرزهای غربی خود (شکل شماره ۱) با این کشور ساماندهی و مدیریت نماید.

شکل ۱: مناطق حاشیه مرز عراق که از آبهای سطحی ورودی از خاک ایران استفاده می‌کنند

ترکیه؛ آبهای مشترک ایران و ترکیه در دو حوزه آبخیز قابل بررسی است یکی در حوزه دریای خزر و دیگری در حوزه دریاچه ارومیه که ترکیه در هر دو حوزه آبخیز در موقعیت بالا دستی قرار دارد. آنچه که مهم است اینکه در هر دو حوزه آبریز به آبهای ورودی از این کشور نیاز مبرم هست و برای کشور ما اهمیت فوق‌العاده‌ای دارد.

آذربایجان، نخجوان و ارمنستان (حوزه ارس)؛ حوزه آبخیز رودخانه ارس قسمتهایی از خاک ترکیه، ارمنستان، جمهوری آذربایجان و ایران را فرا گرفته است (جدول شماره ۳). ارس بزرگترین رودخانه ماوراء قفقاز از نظر حجم آب محسوب می‌شود که در سرتاسر امتداد خود مرز مشترک کشورهای پیرامونی اش را تشکیل می‌دهد.

جدول ۳: فصل مشترک حوضه آبریز ارس با حوضه‌های پیرامونی

ردیف	نام حوضه یا رود	طول به کیلومتر
۱	با رودخانه ارس (مرز ارمنستان و آذربایجان)	۴۳۰
۲	با کشور ترکیه	۲۴۰
۳	با حوضه دریاچه ارومیه	۴۱۰
۴	با حوزه سفید رود	۷۵
۵	با حوزه تالش	۷۶

۴. موافقت نامه‌ها و قراردادهای مشترک آبی

عراق؛ بین ایران و عراق و پیش از آن بین ایران و دولت عثمانی در رابطه با مسائل مرزی و آبهای مشترک مذاکرات و توافقات متعددی صورت گرفته است. نکته‌ای که در این رابطه مهم است اینکه انگلستان تا همین اواخر به عنوان کشور سوم در تمام مذاکرات و قراردادها حضور داشت و این به ضرر ایران می‌بود و این روند تا قرارداد ۱۹۷۵ الجزایر ادامه داشته است و به همین علت مسائل مربوط به آبهای مرزی ایران و عراق در اکثر موارد می‌تواند منشاء تنش باشد. ترکیه؛ هر چند بین ایران و ترکیه پروتکل‌هایی در رابطه با آبهای مرزی زیر حوضه دریاچه ارومیه وجود دارد و لکن در برخی از منابع آبی مشترک هیچ توافقی حاصل نشده است و در رودخانه‌هایی هم که توافق وجود دارد، سهم دریافتی ایران کمتر از توافق بوده است. ترکها در استفاده از آب به عنوان حربه‌ای بر علیه همسایگانش سابقه طولانی دارد و لذا باید در استفاده از آب رودهای مشترک با ترکیه وارد مذاکره شد و مکانیزم‌های لازم برای پایبندی ترکها را پیش‌بینی نمود.

آذربایجان، ارمنستان و نخجوان؛ تقریباً تمام قراردادها و معاهدات مربوط به تعیین نحوه بهره‌برداری از منابع آبهای مشترک در زمان شوروی و به‌صورت ظالمانه منعقد شده است که نیازمند اصلاح بوده و ایران می‌بایستی با تک‌تک کشورهای پیرامونی حوزه ارس در رابطه با آبهای مشترک وارد مذاکره گردد.

جدول ۴: قراردادها، موافق نامه‌ها و سایر تفاهات مربوط به منابع آبهای مشترک بین ایران و کشورهای مورد مطالعه^۱

عناوین	عراق	ترکیه	آذربایجان، نخجوان و ارمنستان (حوزه ارس)	جمهوری آذربایجان بالمارود و آستارا جای	جمع
تعداد عهدنامه‌ها	۱	-	۲	؟	۳
تعداد قراردادها	۳	-	۳	؟	۶
تعداد موافقت نامه‌ها	۲	-	۱	؟	۳
تعداد پروتکل‌ها	۵	۲	-	؟	۷
تعداد کمیسیونها	۴	۲	۱	؟	۷
تعداد کنوانسیونها	۱	-	-	؟	۱
تعداد صورت جلسات	۲	-	-	؟	۲
تعداد کنفرانس‌ها	-	-	۱	؟	۱
تعداد الحاقیه‌ها	۱	-	-	؟	۱
جمع	۱۹	۴	۸	؟	۳۱

ارزیابی فرضیات تحقیق

فرضیه اول

عراق؛ فرضیه اول در رابطه با عراق چنین تحلیل می‌شود که علی‌رغم وجود علایق مشترک و قوی بین دو کشور (۱۰ مورد) و نیز وجود زمینه‌های متعدد تنش (۱۰ مورد)، نمی‌توان رابطه‌ای متقن و پایدار بین علایق و تنش‌ها با شکل‌گیری همکاریها و یا تنش به صورت مستقل پیدا نمود. ایران و عراق از جمله همسایگانی هستند که از یک طرف اشتراکات و دلبستگی‌های متعددی دارند و از طرفی هم حدود ۲۰ منبع بالقوه و بعضاً بالفعل تنش‌زا دارند که از این نظر در بین همسایگان ایران، رکورددار محسوب می‌شود و اینکه حاکمیت در عراق در دست چه کسانی است بیش از سایر عوامل، تعیین‌کننده چگونگی روابط و نحوه همکاری‌هاست. هرکدام از عوامل مذکور تابعی از نوع نگاه حکومت حاکم بر عراق و نگاه رهبران آن بوده و عوامل مذکور در مراحل بعد، ایفای نقش نموده‌اند. در مقطعی که حاکمیت عراق، در دست بعثی‌ها بوده بیشتر عوامل تنش‌زا نقش‌آفرینی نموده‌اند و در زمان حاکمیت شیعیان علایق مشترک محور همکاریها بوده است و عوامل تنش‌زا یا تأکید نشده‌اند و یا اگر در مواردی مطرح بوده به دنبال حل و فصل آن بوده‌اند.

۱. منابع جدول شماره ۴ متعدد بوده و به جهت جلوگیری از درهم ریختگی جدول، یکجا و در منابع و مأخذ پایانی مقاله آورده می‌شود.

ترکیه؛ این کشور در حوزه سیاست خارجی و روابط خود با همسایگان گاهی متأثر از منافع ملی، گاهی متأثر از عقبه تاریخی‌اش (احیای امپراتوری عثمانی) و در مواردی هم به‌عنوان یک کشور وابسته و هم پیمان غرب و آمریکا عمل نموده است و در کل اقدامات قابل پیش‌بینی و منسجم ندارد. چنانچه در بعد داخلی با مسائلی روبرو باشد از ظرفیت اشتراکات بهره می‌گیرد، چنانچه در بعد داخلی از ثبات نسبی برخوردار باشد سراغ احیای امپراتوری عثمانی رفته و عوامل تنش‌زا در اولویت قرار می‌گیرد، در مقطعی که اسلام در نقطه عطف تاریخی خود قرار می‌گیرد با اقدامات و موضع خود به ضرر اسلام (مقابله با محور مقاومت، هم‌پیمانی با اسرائیل و ناتو، کشف حجاب و غیره) وارد عمل می‌شود و در امور همسایگان خود از جمله ایران (در دوره اصلاحات)، عراق (خصوصاً در دهه اخیر) و سوریه (در بحران داخلی سال ۱۳۹۱) دخالت نظامی نموده است و به طور کلی در روابط خارجی این کشور ترکیبی از تناقض، توهم و منافع دیده می‌شود، لذا این فرضیه در رابطه با ترکیه تأیید نمی‌شود.

جمهوری آذربایجان و نخجوان؛ اگر عناوین و تعداد مسائل تنش‌زا (۸ مورد)، اشتراکات (۶) و مقاطع روابط دو کشور را مرور کنیم متوجه می‌شویم که عوامل مشترک در مقطعی کوتاه نقش آفرینی نموده‌اند و سپس عوامل تنش‌زا پررنگ شده است، و سطح روابط و همکاری‌های دو طرف به کمترین سطح خود رسید. لذا این فرضیه تأیید می‌شود.

ارمنستان؛ با وجود اینکه عوامل تنش‌زا (۵ مورد) در روابط دو کشور ریشه‌ای هستند ولی بعد از پیروزی انقلاب در ایران هیچگاه در روابط دو طرف خودنمایی نکرده‌اند. وابستگی به ایران در ابعاد متعدد، روابط حسنه دو طرف و نیز طول کم مرز مشترک ایران با ارمنستان، انتظار تنش‌چندانی در دور نمای روابط دو طرف خصوصاً در حوزه هیدروپلیتیک نمی‌رود فقط در حوزه آلودگی آب‌هایی که از این کشور به ارس می‌ریزد می‌تواند مسائلی را ایجاد نماید، لذا این فرضیه در رابطه با ارمنستان تأیید می‌شود.

فرضیه دوم

عراق؛ با آنکه در عراق کشورهای متعددی مثل آمریکا، انگلیس، عربستان سعودی، مصر، ترکیه و غیره علایق خاص خودشان را دارند که هر کدام به طریقی به دنبال دستیابی به آن هستند. ولی مسائل هیدروپلیتیکی ایران و عراق ریشه در اقدامات دولت استعماری انگلیس دارد به طوری که انگلیس خود را بعنوان کشور ثالث در مسائل آبی و مرزی بین دو کشور در قالب قراردادهای و کنواسیون‌ها جا داده بود و حل نشدن پاره‌ای از مسائل هیدروپلیتیکی و مرزی دو کشور ریشه در اقدامات انگلیس داشته و مسائل مربوط به آبهای مشترک خصوصاً در مسئله اروندرود هیچگاه یا حداقل در اکثر موارد بین ایران و عراق و پیش از آن بین ایران و دولت عثمانی، مسیر منظم و حل‌کننده مسائل، طی نشده است و در طول دهه‌ها مذاکرات، انگلستان شدیداً خواستار حضور جدی در مذاکرات ایران و عراق بوده و می‌خواسته به هر شکلی کنترل شط‌العرب را همچنان در دست داشته باشد و مایل بود مطمئن شود که در هر قرارداد جدید حاکمیت روی شط به عراق داده شود و اینکه هرگاه حکومت مرکزی (تا چند سال اخیر) در دست سنی‌ها بوده است، حضور و نفوذ کشورهای خارجی در این کشور بر پیچیدگی روابط هیدروپلیتیکی ایران می‌افزوده ولی با روی کار آمدن شیعیان در این کشور و در شرایط فعلی این فرضیه تأیید نمی‌شود.

ترکیه؛ ترکیه در روابط خارجی رفتارهای متناقض از خود نشان می‌دهد و چنین رفتارهایی را توأم با احیای امپراتوری عثمانی لحاظ می‌نماید و لذا گاهی در کنار قدرتهای فرامنطقه‌ای (آمریکا) و منطقه‌ای (رژیم صهیونیستی) عمل کرده و گاهی با لحاظ شرایط ملی خود عمل می‌کند و در شرایط فعلی این فرضیه در رابطه با این کشور تأیید می‌شود.

جمهوری آذربایجان و نخجوان؛ با عنایت به روابط خوب این جمهوریها با جمهوری اسلامی ایران در بدو استقلال و سپس حضور و نفوذ روز افزون دشمنان سرسخت منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای ما در جمهوری شیعه‌نشین آذربایجان توأم با حاکمیت لائیک‌ها و به دنبال آن تیرگی روابط ایران و آذربایجان که می‌تواند مشکلاتی را برای کشور ما ایجاد نماید و حتی بر مسائل هیدروپلیتیکی تأثیر سوء بگذارد و لذا این فرضیه در مورد این کشور تأیید می‌شود.

ارمنستان؛ با آنکه در این کشور قدرتهای فرامنطقه‌ای و مخالف جمهوری اسلامی ایران حضور دارند ولی به دلیل وابستگی این کشور به جمهوری اسلامی ایران این فرضیه تأیید نمی‌شود.

فرضیه سوم

تعداد اسناد مربوط به مسائل آبی ایران با عراق ۱۹ مورد، با ترکیه ۴ مورد و با کشورهای حوزه ارس به ۸ مورد می‌رسد. با وجود آنکه بیش از ۶۰ درصد از توافقات آبی ایران با همسایگان در غرب و شمال غرب با عراق بوده است ولی اگر تنش‌های هیدروپلیتیکی ایران را در غرب و شمال غرب لیست کنیم معلوم می‌شود که بیشترین شرایط بحرانی در مسائل آبی ایران با عراق بوده است و علیرغم تعداد اندک اسناد ایران در حوزه ارس که بسیار کمتر از عراق است، آب به عنوان عاملی جهت همکاری و توسعه روابط بین ایران و کشورهای حوزه ارس عمل نموده و در ارتباط با عراق عامل تنش، لذا بین تعداد اسناد هیدروپلیتیکی و حل مسائل آبی طرفین رابطه مستقیم و معنی داری وجود ندارد و این فرضیه تأیید نمی‌شود.

فرضیه چهارم

عراق؛ از نظر هیدروپلیتیکی کشور ما در ارتباط با عراق خصوصاً در قسمتهای کردنشین در موقعیت بالادستی قرار دارد، اگر رودهای کوچک و بزرگ و دیگر اشکال منابع آبی را لحاظ کنیم صدها رودخانه، جویبار و نهر از سوی ایران (با ۲۵۰ میلیمتر بارندگی) به سوی عراق (با ۸۰۰ میلیمتر بارندگی) در حالیکه از آب دو رودخانه بسیار بزرگ با نام‌های دجله و فرات بهره‌مند بوده در جریان است. برعکس کشور ما که در اغلب نقاط آن رودخانه مهمی وجود ندارد. با این حال نشانه‌ای از سوء استفاده کشور ما از آبهای ورودی به عراق از سمت ایران و اعمال قدرت آب در روابط دیپلماتیک به چشم نمی‌خورد و لذا این فرضیه تأیید نمی‌شود.

ترکیه؛ علارغم سابقه طولانی ترکها در سوء استفاده از آب در ارتباط با همسایگانش (سوریه و عراق) و بالا دستی این کشور نسبت به ایران در آبهای مشترک، به دلیل تعداد و حجم ناچیز آبهایی که مستقیماً از طریق ترکیه به ایران وارد می‌شود نشانه‌های قوی از سوء استفاده کارآمد و مؤثر ترکها در بحث آب در رابطه با ایران دیده نشده است. هر چند ترکها بندرت توافق نامه دو طرف در مورد حجم آب ورودی به ایران را رعایت می‌کنند ولی قابلیت ترکیه برای اعمال فشار

آبی بر ایران بسیار محدود و دارای مقیاس محلی و حداکثر منطقه‌ای است با این حال این فرضیه در ارتباط با ترکیه تأیید نمی‌شود.

جمهوری آذربایجان، نخجوان و ارمنستان؛ با توجه به اینکه رودخانه ارس بین این جمهوریها و ایران واقع شده و به‌عنوان مرز سیاسی هم تلقی می‌شود که از هر کدام از این کشورها آبهای بدان وارد می‌شود. میزان همکاریهای آبی ایران، جمهوری آذربایجان، جمهوری خودمختار نخجوان و ارمنستان در حوزه رودخانه ارس در سطح بالایی بوده و طرفین توانسته‌اند مسائل خود را در حوزه هیدروپلیتیکی‌شان حل و فصل کنند و هیچ کشوری نسبت به دیگری در موقعیت بالادستی قرار ندارد لذا این فرضیه تأیید نمی‌شود.

پیشنهادها

عراق؛ ۱. نگاه بلندمدت و راهبردی ایران و عراق ایجاب می‌کند ایران یکی پس از دیگری گامهای مؤثر و مقتضی در جهت حضور و نفوذ در عراق و حل مسائل متعدد خود، خصوصاً در حوزه هیدروپلیتیکی را اندیشیده و به مرحله عمل برساند، شبیه آنچه که اخیراً درخصوص نصب علائم مرزی با این کشور داشته است؛ ۲. ایران نباید هیچ‌گونه مذاکره‌ای درباره اصل قرارداد ۱۹۷۵ الجزایر را بپذیرد. چون هرگونه مذاکره درباره اصل قرارداد معنایش این است که اگر در طول مذاکره با ایران به توافق نرسیدند می‌گویند درباره این قرارداد داریم مذاکره می‌کنیم و این قرارداد محل مذاکره است و تا به توافق نرسیم و مسأله حل نشود باید یک قاعده دیگر اجرا کنیم و این یعنی بازگشت به نقطه صفر (قرارداد ۱۹۳۷).

ترکیه؛ ایران باید در استفاده از آب رودهای مشترک با ترکیه وارد مذاکره شود و برحسب نیاز آتی کشور در پیرامون رودخانه‌های مشترک، دبی سالیانه و سهم خود را مشخص کند و مکانیزم‌های لازم برای پایبندی ترکها را پیش‌بینی نماید.

جمهوری آذربایجان، نخجوان و ارمنستان؛ پیشنهاد می‌شود "کمیته توسعه پایدار" یا "مدیریت یکپارچه" حوزه رودخانه ارس بین کشورهای استفاده‌کننده از این رود شامل ایران، ارمنستان، جمهوری خودمختار نخجوان، جمهوری آذربایجان و ترکیه تشکیل گردد و اقدامات لازم از قبیل تدوین قوانین زیست محیطی، لایروبی و غیره برحسب وضعیت آبهای ورودی به رودخانه ارس صورت پذیرد.

منابع

۱. اخباری، محمد (۱۳۸۳): جغرافیای کشورهای همجوار ترکیه، انتشارات سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، تهران؛
۲. اسناد معاهدات دو جانبه ایران با سایر دول؛ عراق، وزارت امور خارجه جمهوری اسلامی ایران؛
۳. انصاری، جواد (۱۳۷۳): ترکیه در جستجوی نقش تازه در منطقه، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه؛
۴. حافظ نیا، محمدرضا (۱۳۸۱): آب و تنشهای اجتماعی، سیاسی، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی شماره ۶۶ و ۶۵- تابستان و پائیز ۱۳۸۱؛
۵. حجازی‌زاده، زهرا؛ حسینی‌امینی، حسن (۱۳۹۱): کاربرد اقلیم در معماری و شهرسازی، انتشارات آثار معاصر؛
۶. جعفری لنگرودی، محمدجعفر (۱۳۷۸): مبسوط در ترمینولوژی حقوق، نشر کتابخانه گنج دانش، چاپ سوم؛
۷. رنجبر، مقصود (۱۳۷۸): مطالعات امنیتی در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران، انتشارات پژوهشکده مطالعات راهبردی، تهران؛
۸. سازمان برنامه مدیریت منابع آب (۱۳۵۱): ارزیابی وضع موجود و امکانات توسعه منابع آب منطقه آذربایجان، جلد ۲؛
۹. سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح (۱۳۸۱): فرهنگ جغرافیایی رودهای کشور حوضه دریاچه ارومیه، جلد اول؛
۱۰. سند سازمان ملل متحد بشماره ۵/۹۲۰۰-۹ مه ۱۹۶۹ برگردان انگلیسی انتشار عمومی A/PV/1777
۱۱. سیف‌زاده، حسین (۱۳۷۷): آسیای مرکزی، همگرایی منطقه‌ای، توسعه ملی و نقش ایران در آن، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، شماره ۴۰، تابستان ۱۳۷۷؛
۱۲. فولر، گراهام، قبله عالم (ژئوپلیتیک ایران): عباس فجر (۱۳۷۳): نشر مرکز، تهران؛
۱۳. سخترانی آقای وکیل از ایران؛ سند مجمع عمومی سازمان ملل، رجوع شود به کتاب روابط ایران و عراق دکتر هاتف؛
۱۴. کریمی‌پور، یدا... (۱۳۷۹): ایران و همسایگان، انتشارات جهاد دانشگاهی تربیت معلم، تهران؛

۱۵. کاکایی، سیامک؛ نقش ترکیه در منطقه خاورمیانه «پس از جنگ سرد»، فصلنامه مطالعات خاورمیانه سال چهارم؛
۱۶. کشاف، جمشید (۱۳۷۹)؛ مجموعه مقالات، ج ۲، چاپ چهارم جلدی؛
۱۷. مجله گنجینه اسناد؛ مقاله از معاهده ترکمن چای تا عهدنامه مودت (۱۲۴۳ - ۱۳۴۰ ق)، شماره ۶۳؛
۱۸. نامی، محمد حسن؛ محمدپور، علی (۱۳۸۷)؛ جغرافیای کشور عراق با تأکید بر مسائل ژئوپلیتیک، سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، ۱۳۸۷؛
۱۹. نصری مشکینی، قدیر (۱۳۷۸)؛ جمعیت و امنیت؛ امکانات و موانع پیدایش دولت کرد در منطقه خاورمیانه، فصلنامه مطالعات راهبردی، شماره ۵ و ۶، ۱۳۷۸؛
۲۰. وزارت امور خارجه ایران، جزئیاتی درباره اختلاف ایران و عراق درباره شطالعرب، تهران، ۱۹۶۹؛
۲۱. وزارت امور خارجه، موافقتنامه ایران و شوروی مربوط به رودخانه‌های مرزی ارس و اترک، اسناد؛
۲۲. مجموعه مقالات همایش جغرافیا کاربردهای دفاعی و امنیتی، دانشگاه امام حسین (ع)، پژوهشکده علوم دفاعی، ۱۳۷۵؛
۲۳. معاهدات دو جانبه ایران با سایر دول، شوروی، اداره انتشار اسناد وزارت امور خارجه؛
۲۴. وزارت بازرگانی؛ بولتن خبری، شماره ۷۸۸، سال ۱۳۷۶؛
۲۵. وزارت نیرو؛ پروتکل ایران و شوروی، سال ۱۳۴۵؛
۲۶. هاتف، محمود (۱۳۷۱)؛ روابط ایران و عراق و مسئله اروندرود، انتشارات پاژنگ، ۱۳۷۱؛
۲۷. یوسفی، مهدی (۱۳۸۴)؛ مجموعه گزارش کشوری انرژی عراق، تهران، موسسه مطالعات بین‌المللی انرژی؛